

Canvis i permanències en l'evolució recent de les destinacions turístiques dels litorals mediterrani i sud-atlàntic espanyols¹

ENRIQUE SANTOS PAVÓN
ALFONSO FERNÁNDEZ TABALES
Universitat de Sevilla

1. Introducció

En aquest article es parteix de la hipòtesi que la majoria de les destinacions turístiques dels litorals mediterrani i sud-atlàntic espanyols es troben actualment en una situació de forta incertesa,² ja que es veuen afectades per les profundes transformacions ocorregudes recentment en l'escenari turístic global (entre les que destaquen els canvis en els comportaments i en les preferències de la demanda). Aquestes transformacions tenen un reflex nítid en l'evolució preocupant d'alguns dels paràmetres bàsics que mesuren la salut del sector, com és el cas de l'estada mitjana dels turistes o el seu nivell de despesa, variables que han experimentat en els últims anys descensos i/o estancaments que generen certs dubtes en relació al futur econòmic de l'activitat turística a les nostres costes (Exceltur, 2005).

En aquest context, el camí a seguir per les destinacions no està tan clar com en principi podria semblar. En teoria sí, però en la pràctica no. La teoria demostra que els agents empresarials, els gestors públics i altres protagonistes involucrats en l'exercici de l'activitat turística recorren constantment a conceptes com els de qualitat, sostenibilitat, excel·lència o competitivitat, però la pràctica diària de la gestió turística, tant privada com pública, s'allunya sovint del significat real i profund d'aqueixos termes. La veritat és que una cosa és el que es diu i una altra el que es fa, o dit d'una manera menys col·loquial, una qüestió és el discurs adoptat i una altra ben distinta les estratègies que posen en marxa les destinacions per a créixer o mantenir la seua quota de mercat en un context marcat pels canvis i per un nivell elevat d'incertesa.

Aquestes estratègies, a la vista de l'evolució recent de les principals destinacions turístiques del litoral espanyol, són múltiples i diverses de manera que tal i com afirma Antón Clavé (2004: 316) «hi ha diferents solucions a la necessitat de repensar el model clàssic, convencional i indiferenciat de sol i platja» des d'aquelles de caràcter continuista respecte a models pretèrits fins a aquelles que introdueixen dinàmiques de canvi recolzades en nous criteris i paradigmes. Aquest escenari encaixa amb els plantejaments teòrics que defensen la utilització del terme «neofordisme» per a descriure el moment actual que viu el sector

¹ Traducció del castellà de Beatriz Cobo Albalat (Universitat Jaume I), dins del Pla estratègic 2009 del departament de Traducció i Comunicació. Revisió de Joan Verdegall (UJI).

² Convé assenyalar que en l'article no s'aborden els efectes de l'actual crisi econòmica global sobre les destinacions turístiques del litoral espanyol a causa de la inexistència d'una perspectiva temporal suficient sobre el fenomen i també del desconeixement ara per ara de l'abast real i de la duració de la crisi.

turístic i amb el qual es vol significar que hom està davant d'una etapa en què coexisteixen pràctiques pròpies del model turístic tradicional fordista, que ara s'intensifiquen o fins i tot es reformulen, junt amb noves tendències i dinàmiques que apunten canvis significatius en relació amb el funcionament de l'activitat —«postfordisme»— (Ioannides i Debagge, 1998; Ivars, 2003; Fernández Tabales, 2008).

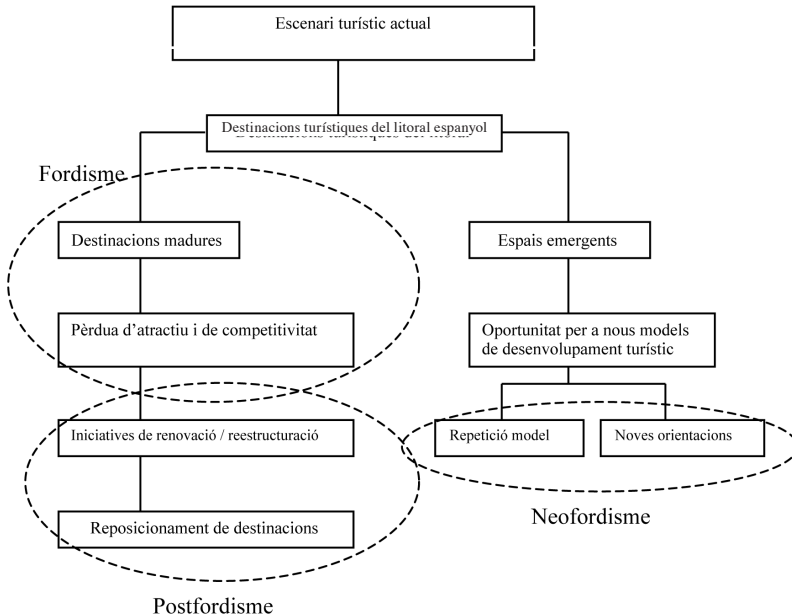

Figura 1. Les destinacions del litoral espanyol davant el nou escenari turístic: síntesi de situacions i respostes. Font: elaboració pròpia.

2. Les claus del nou escenari turístic: desafiaments per al litoral turístic espanyol

La majoria dels investigadors que es dediquen a l'anàlisi del fenomen turístic sembla que estiguen d'acord en que el moment actual es caracteritza essencialment per l'existència de canvis estructurals profunds en el sector (López Palomeque, 1999; Perelli, 2002; Ivars, 2003; Antón Clavé, 2004; Vera, 2005). Aquestes transformacions són de classes molt diverses encara que, de manera simplificada, es podria afirmar que afecten principalment la demanda, l'oferta i els agents d'intermediació.

Després de l'anàlisi de la bibliografia existent, no hi ha dubte que el capítol de canvis que concita major atenció entre els especialistes és el que es refereix als observats en la demanda, a la qual se sol considerar la principal protagonista de les grans transformacions que sacsen tant les destinacions com el repertori de productes o el subsector de la intermediació turística mateix. Una de les idees que més es repeteix en la literatura científica és que estem davant d'un nou tipus de turista, un turista que manifesta noves motivacions, que presenta

comportaments diferents dels tradicionals i que a més ha elevat el seu nivell d'exigència quant a destinacions i productes.³

Des del punt de vista de les motivacions dels turistes i pel que fa a les destinacions litorals, s'aprecia l'existència d'una demanda cada vegada més diversificada que busca alguna cosa més que la mera estada passiva sota el sol, que es mostra interessada per la pràctica de determinats esports, que aprecia cada vegada més el contacte amb la natura i que valora sobretot la disponibilitat d'equipaments i activitats de caràcter lúdic, recreatiu o fins i tot formatiu. En definitiva, aquest nou turista reclama que les destinacions li oferisquen opcions múltiples i variades per a ocupar el seu temps d'oci d'acord amb les característiques dels entorns urbans i metropolitans d'on majoritàriament procedeixen.

Si les motivacions han canviat, també ho han fet els comportaments i els hàbits dels turistes. En aquest sentit, junt amb fenòmens ja coneguts com la fragmentació de les vacances o la reducció de l'estada mitjana en destinació, són especialment ressenyables els canvis en l'organització del viatge, determinats clarament per l'extensió de l'ús de les noves tecnologies de la informació entre la demanda i orientats bàsicament cap a un comportament molt més autònom d'aquesta i independent dels intermediaris. Aquesta tendència cap a l'autoorganització del viatge es veurà reforçada per la proliferació de les línies aèries de baix cost i trobarà un complement important en el notable increment de l'oferta no reglada d'allotjament en moltes destinacions litorals. Tot això redunda en una dinàmica ja advertida en diversos estudis que alerten sobre la reducció progressiva de la despesa mitjana per turista (Exceltur, 2005).

Junt amb els canvis en les motivacions i els comportaments, caldria assenyalar també els canvis observats en el nivell d'exigència de la demanda respecte a les destinacions i als productes. El terme qualitat, d'utilització profusa en l'àmbit turístic, bé podria resumir les noves exigències de la demanda respecte a les destinacions litorals i als seus productes associats; és un terme que ha de ser entès en un sentit ampli i integral de manera que contemple tant la qualitat dels establiments, les activitats i els serveis com la dels equipaments, les infraestructures, l'espai urbà, l'entorn, el paisatge, etc. Evidentment que el preu continua sent un criteri fonamental en relació a la presa de decisions per part de la demanda, però perd pes de manera gradual en favor d'altres criteris i cada vegada més es presenta en forma de binomi, el de qualitat-preu, amb el qual s'avalua per damunt de tot la relació adequada entre ambdós paràmetres.

Tots aquests canvis que s'observen en la demanda tenen efectes inqüestionables en el funcionament dels operadors turístics i en l'evolució recent de les destinacions. Així, les noves exigències de la demanda són assumides per part dels intermediaris turístics i transmeses a les destinacions com un criteri bàsic de competitivitat,⁴ mentre

³ Són ben il·lustratives les paraules d'Antón Clavé (2004: 323) qui, en referir-se a la dinàmica actual de les destinacions turístiques litorals, afirma que s'està produint una «segona revolució del turisme» protagonitzada per un nou tipus de demanda que es concreta en «el trànsit des de l'estada turística centrada en el sol i la platja a l'estada que incorpora el consum de productes d'oci com a element fonamental de satisfacció».

⁴ Serveixen d'exemple algunes de les iniciatives posades en marxa per un dels turoperadors més importants d'Europa i del món, TUI, i que comprenen des de l'elaboració d'un catàleg de bones practiques mediambientals d'establiments i destinacions fins a l'atorgament de premis i distintius a hotels que destaquen per la seua especial atenció a aspectes relacionats amb la qualitat, la gestió mediambiental o la protecció de la natura (vegeu www.tui-ecohotel.com). El director de mediambient i desenvolupament sostenible de TUI, Wolf Michael

que molts espais de producció s'afanyen a donar resposta a les noves motivacions dels turistes mitjançant la incorporació progressiva de nous equipaments i d'activitats d'oci i recreatives.

Però tot això posa en relleu un desajust important que no té una solució fàcil, i és que els canvis en la demanda se succeeixen amb prou rapidesa, sovint a un ritme molt superior al que necessiten les destinacions per a transformar-se i ajustar-se a les noves tendències del mercat (Perelli, 2002: 55). En aquest context no es pot obviar un altre fenomen que agreuja la situació de les destinacions de sol i platja tradicionals: l'aparició de noves destinacions competidores en àrees emergents que presenten importants avantatges comparatius i competitiu (fonamentalment en relació amb les condicions mediambientals i paisatgístiques i amb el factor preu). Un dels efectes més perniciosos que té aquesta circumstància sobre les destinacions madures de sol i platja és el risc que es posen en marxa estratègies competitives que solen tindre importants efectes desqualificadors com es el cas de la baixada de preus o la generalització del sistema "tot inclòs", mesures que, segons diversos autors, aprofundeixen en l'espiral desvaloritzador del litoral turístic espanyol (Prats, 2003; López Olivares i altres, 2005: 428).

Els efectes de les transformacions de l'escenari turístic global sobre les destinacions turístiques del litoral espanyol, no sols se circumscriuen a la consolidació d'un panorama molt més competitiu i a l'adopció d'estratègies diverses per a afrontar-ho, sinó que també s'aprecien de manera molt més clara i gràfica en l'evolució recent d'algunes de les principals variables estadístiques que mesuren l'estat de salut del sector. Així, malgrat que el volum total de turistes no deixa de créixer any rere any, diversos organismes adverteixen que hi ha altres variables molt més significatives que presenten símptomes evidents de preocupació. Aquest seria el cas de l'estancament en l'arribada de turistes estrangers i en la despesa mitjana per turista o, pitjor encara, en la reducció progressiva de l'estada mitjana, del grau d'ocupació dels establiments hotelers i, en definitiva, de la contribució relativa del turisme al PIB de l'economia espanyola (Instituto de Estudios Turísticos, diversos anys).

Sens dubte es tracta de senyals de perill que adverteixen de l'esgotament progressiu i la pèrdua gradual de competitivitat del gros del model turístic espanyol. Un model que s'ha caracteritzat essencialment per la urbanització intensa de l'espai costaner i el creixement immobiliari desaforat, que s'ha recolzat en les mancances de la planificació territorial i en la instrumentació interessada del planejament urbanístic i que ha derivat en la majoria de les ocasions en situacions de massificació, degradació de l'entorn i insostenibilitat que han provocat una pèrdua d'atractiu inestimable de les principals destinacions turístiques del litoral.

Sobre el diagnòstic esbossat sembla que hi ha acord entre la majoria dels agents implicats en el desenvolupament i la gestió de l'activitat, i també sobre la necessitat de reaccionar i posar en marxa iniciatives de renovació i reorientació del model. Però la resposta real que s'observa per part de les destinacions, és a dir, la praxi quotidiana, no sembla ajustar-se en la majoria de vegades als requeriments del diagnòstic establert (López Palomeque, 1999:

Iwand, afirmava en el *Diàleg sobre turisme, diversitat cultural i desenvolupament sostenible*, realitzat en el marc del Fòrum de les Cultures a Barcelona en 2004, que «al turista no li atrau tan sols l'hotel, sinó també la destinació en conjunt», per això resulta preocupant que «les millores operades en les condicions dels hotels no tinguen una correspondència amb les destinacions, que evidentment també es degraden i empitjoren».

1065). És cert que s'observen iniciatives de renovació, de reestructuració i de qualificació en determinades destinacions, però al mateix temps es constata la proliferació d'estratègies que semblen redundar en el model tradicional, que fins i tot l'intensifiquen, la qual cosa demostra que la resposta de les destinacions obeeix més a plantejaments vinculats al curt termini i a la seguretat que ofereix el model ja conegut que a una anàlisi profunda i crítica de l'escenari existent.

D'altra banda, no es pot obviar que la situació que presenta cada destinació en relació amb el seu cycle vital condiciona les seues estratègies de futur, de manera que les destinacions emergents semblen perseverar en un model caduc però que encara ofereix resultats econòmics positius a curt termini (ja que encara els queda un marge ampli de creixement), mentre que les destinacions madures no tenen més remei que iniciar accions de reestructuració davant la impossibilitat que l'expansió urbanística i immobiliària siga la base de la seua futura competitivitat. De tot això es dedueix que ens trobem davant d'una nova etapa per a les destinacions no exempta de contradiccions» (Vera, 2005: 95) en la qual, junt amb l'existència d'estratègies de renovació i canvi, es mantenen dinàmiques de creixement que reforcen el model de desenvolupament turístic dominant des de la dècada dels seixanta del passat segle.

3. Estratègies de renovació i canvi en les destinacions turístiques dels litorals mediterrani i sud-atlàntic espanyols

La constatació de l'existència de símptomes de crisi o d'esgotament del model turístic tradicional del litoral espanyol, tal i com ho demostra l'evolució d'algunes variables de gran significació anteriorment assenyalades, té un reflex nítid en la pèrdua d'atractiu de moltes destinacions tradicionals i en el deteriorament progressiu de la seua posició competitiva (Prats, 2003). Enfront d'aquesta situació i aquesta tendència sens dubte preocupant, comencen a albirar-se estratègies de reestructuració i/o reorientació per part de moltes destinacions litorals, tant des del punt de vista sectorial com espacial, amb les quals tracten d'adaptar-se als requeriments que planteja el nou escenari turístic.

Si se segueixen els plantejaments exposats per Antón Clavé (2004: 317-322) en el seu interessant article sobre les transformacions observades recentment en les destinacions turístiques del litoral espanyol, es pot afirmar que aquestes estan experimentant canvis importants com a conseqüència de l'aplicació de tres tipus d'estratègies o polítiques que, encara que tenen un origen temporal distint, coexisteixen en el moment actual.

1) En primer lloc destaca l'estratègia centrada en la renovació de les destinacions i la qualificació dels establiments turístics. Aquesta estratègia, que s'inicia en la meitat dels anys vuitanta del passat segle, es descompon en dos grans eixos d'actuació que es dirigeixen bàsicament a la millora funcional i formal de les destinacions, d'una banda, i a la modernització i elevació de la qualitat de l'oferta d'allotjament, d'una altra.

La millora funcional i formal de les destinacions es concreta mitjançant la posada en marxa d'iniciatives que tracten d'esmenar els dèficits habituals d'infraestructures i equipaments que pateixen molts dels nuclis turístics tradicionals del litoral espanyol, i també a través de polítiques de reordenació i requalificació urbana que tracten de millorar la seua imatge als mercats.

Respecte a la qualificació dels establiments turístics, cal destacar les accions desenvolupades per les administracions públiques, en especial l'administració central i l'autonòmica, que s'han orientat fonamentalment a promoure la modernització i la renovació de l'oferta d'allotjament mitjançant una àmplia política d'ajudes i incentius.

2) En segon lloc caldria assenyalar l'estratègia de la incorporació de nous productes d'oci i recreatius a les destinacions, estratègia que es comença a implementar a principis dels anys noranta i que es generalitza en el litoral turístic espanyol en la meitat d'aquesta mateixa dècada.

Aquesta opció consisteix en la incorporació progressiva de nous equipaments i activitats que enriqueixen l'oferta de les destinacions i que incrementen el seu atractiu de cara a la demanda. De fet, quatre són els grans objectius declarats d'aquesta estratègia, que s'exposen a continuació.

- La diversificació de les destinacions, de manera que es done resposta a les noves motivacions de la demanda i es puguin captar nous segments de mercat interessats per productes específics. En definitiva, es tracta de superar el model turístic tradicional del litoral espanyol, generalment pobre en termes d'equipaments i activitats turístiques complementàries, i quasi sense cap atractiu afegit més enllà del triangle que conformen l'allotjament, el sol i la platja.

- La singularització de les destinacions, és a dir, la seua diferenciació respecte a altres amb característiques semblants a través de la implantació de determinats equipaments i activitats que li atorguen identitat i reconeixement. De vegades, quan la destinació centra els seus esforços en el desenvolupament d'un determinat tipus d'oferta turística o en la captació d'un determinat segment de demanda, l'objectiu de la singularització/diferenciació pot derivar en especialització.

- La transformació de la imatge de les destinacions en el sentit de procurar la substitució de la imatge habitual de destinació estandarditzada i indiferenciada en termes d'oferta per una altra més ajustada a les exigències actuals del mercat (diversitat, singularitat, especialització, etc.).

- La lluita contra l'estacionalitat de l'activitat turística mitjançant la incorporació de nous productes que puguin estendre el període d'explotació més enllà de la temporada estival i mantenir actiu el teixit empresarial turístic durant bona part de l'any.

El ventall d'equipaments i activitats turístiques que es poden implantar es presenta extens i variat i comprén des de l'opció àmpliament repetida en els municipis litorals centrada en el golf o en les activitats nàutiques fins a l'aposta pel turisme temàtic, pel turisme vinculat a la salut, als congressos, a l'oferta cultural o de natura. Un dels majors riscos que es deriven d'aquesta estratègia de producte és el perill que es produïska una implantació indiscriminada i clònica d'aquest tipus d'equipaments i activitats com ocorre amb els camps de golf i els ports esportius, de manera que la conseqüència final d'aquesta política siga l'homogeneïtzació i indiferenciació de les destinacions més que la singularització pretesa.

Per a evitar aquest efecte indesitjable resulta fonamental identificar els valors naturals, culturals o d'un altre tipus específics de cada destinació i que la diferencien de la resta de manera que es dissenyen productes acords amb la vocació turística de cada lloc i que es basen en els seus trets o característiques distintives en compte de repetir-se fins a la sacietat la mateixa recepta de desenvolupament turístic per a quasi tots els municipis litorals.

3) En tercer i últim lloc cal assenyalar l'estratègia de la sostenibilitat, que es comença a implementar en les destinacions turístiques del litoral espanyol des de la meitat de la dècada dels noranta. En termes generals es pot afirmar que es tracta d'una estratègia amb continguts més retòrics que empírics en el sentit que les iniciatives posades en marxa tenen un abast real limitat, sobretot si es comparen els seus resultats amb la transcendència i amb els objectius del paradigma teòric en què es fonamenten.

Evidentment s'han posat en marxa iniciatives interessants entre les quals destaquen aquelles que persegueixen la protecció i la potenciació dels atractius naturals i culturals que doten d'identitat i que diferencien les destinacions. Així també, s'observa la implantació d'instruments de gestió i control mediambiental per part de les destinacions com seria el cas de les agendes 21 locals, el reglament EMAS o les normes ISO 14001.

Enfront d'aquestes iniciatives de caràcter potestatiu basades en una lògica possibilista (que defensa la possibilitat de compatibilitzar desenvolupament turístic i preservació de la natura), hi ha un altre conjunt d'accions posades en marxa per diverses administracions i que tenen una natura vinculant i un caràcter molt més coercitiu. Aquestes mesures comprenen des de les normes d'àmbit comunitari, com la directiva europea sobre el tractament de les aigües residuals urbanes, fins a les mesures d'àmbit regional que apunten a la introducció de moratòries urbanístiques, la imposició de límits al creixement⁵ o la desclassificació de sòls urbanitzables, passant per les polítiques estatals dirigides a la compra de terrenys a la costa per a assegurar la seua preservació enfront de la urbanització o les iniciatives de demolició d'edificacions il·legals ubicades en el domini públic marítim-terrestre

En definitiva, la totalitat d'estratègies i mesures exposades en aquest apartat constitueixen iniciatives que contribueixen a la renovació i/o reorientació del model turístic tradicional que predomina en la major part del litoral espanyol, la qual cosa s'inscriu de ple en les teories sobre la reestructuració productiva i espacial de les destinacions⁶ com a resposta davant dels reptes que planteja el nou escenari turístic i en particular de les noves motivacions i exigències de la demanda (Williams i Montanari, 1995). Per a descriure el sentit d'aquestes estratègies i les seues pretensions, alguns investigadors empenen el terme *reposicionament* amb el qual es refereixen a l'objectiu final perseguit per les destinacions amb aqueixes iniciatives de renovació i canvi (Ivars, 2003: 19; Antón Clavé, 2004: 322).

4. Senyals de permanència del model turístic dominant en els litorals mediterrani i sud-atlàntic espanyols

Malgrat les estratègies de canvi que s'han assenyalat, resulta innegable la pervivència o, millor encara, el predomini de polítiques continuistes que no fan més que reforçar el model de desenvolupament turístic vigent en el litoral espanyol des de mitjan segle xx i que es caracteritza essencialment pels processos intensos d'urbanització del territori i

⁵ En 1999, López Palomeque (1999: 32) ja destacava aquest tipus d'iniciatives i les qualificava com «situacions noves per la qual cosa suposen un canvi radical en el discurs i en els objectius tradicionals: ens referim en concret al plantejament de posar límits al creixement quantitatiu en els espais més significatius i valuosos del nostre litoral».

⁶ Convé destacar que aquestes teories consideren l'experiència espanyola com una magnífica il·lustració empírica per a entendre adequadament els processos de reestructuració de les destinacions turístiques madures (Agarwal, 2002; Bianchi, 2004).

pel domini inqüestionable del negoci immobiliari i de l'oferta no reglada d'allotjament per damunt de qualsevol altre component del sistema. Vera (2005: 108) reflectia molt bé la situació existent fins fa molt poc de temps en afirmar que «ens trobem en una etapa on es manté la lògica immobiliària d'estil indiferenciat i consumidora del territori» i on s'aprecia clarament un «auge de la funció residencial en les destinacions turístiques del litoral mediterrani espanyol».

Entre les evidències més clares del manteniment i/o de la intensificació del model tradicional de desenvolupament turístic del litoral espanyol es troben les dades sobre els nivells i els ritmes d'urbanització a la franja costanera. En aquest sentit, es constata l'existència d'un procés intens i accelerat d'«artificialització» del litoral en les dues últimes dècades ja que aquest tipus de superfícies van créixer un 20% entre els anys 1987 i 2000 i té com una de les seues conseqüències més cridaneres el fet que el 34% del primer quilòmetre costaner es trobava completament urbanitzat en l'última data de referència (i amb previsions d'arribar al 50% abans del final de la dècada)(Observatorio de la Sostenibilidad en España, 2006).⁷

Resulta interessant destacar que, dins de les superfícies artificials, un dels usos que experimenta un major creixement en termes absoluts és aquell que està vinculat als desenvolupaments residencials difusos (que inclou les característiques urbanitzacions amb zones verdes i equipaments que proliferen en les destinacions turístiques litorals). El creixement d'aquest tipus de superfície a Andalusia es va situar per damunt de les 6.000 hectàrees en el període 1987-2000, superat tan sols per les infraestructures de comunicació (15.056 hectàrees) i seguit molt de prop per les zones en construcció (4.453 hectàrees) i per les instal·lacions esportives i recreatives (3.370 hectàrees)(ibídem). Si descendim a un nivell de major detall, hi ha investigacions que remarquen l'augment significatiu de la superfície dedicada a vivendes unifamiliars exemptes (xalets) i a conjunts plurifamiliars en illa oberta al litoral andalús en els últims anys, de forma que l'extensió d'aquests usos triplica ja l'entramat urbà compacte (Villar, 2006).

Entre les causes que expliquen el creixement espectacular dels sòls artificials a Espanya en general i als àmbits litorals en particular se n'assenyalen fonamentalment quatre (Observatorio de la Sostenibilidad en España, 2006):

1) En primer lloc i per damunt de qualsevol altra causa destaca la forta dinàmica expansiva experimentada pel sector de la construcció en les dues últimes dècades, que en el cas de les zones litorals s'ha concretat en un desenvolupament intens de l'oferta d'allotjament, tant la de caràcter reglat com molt especialment la constituïda per les vivendes d'ús turístic i de vacances (oferta no reglada).

2) En segon lloc caldria considerar el procés de transformació del model urbanístic de poblament de vertical a horitzontal, tal i com ho demostra el gran increment dels teixits urbans discontinus o laxos i les urbanitzacions exemptes o enjardinades.

3) En tercer lloc s'ha de remarcar el protagonisme adquirit per les infraestructures

⁷ Evidentment, existeixen províncies litorals on la colmatació urbanística del primer quilòmetre costaner supera àmpliament la mitjana espanyola com és el cas de Barcelona, Màlaga o Alacant (totes elles per damunt del 50%). Una cosa similar es pot dir respecte al ritme de creixement de les superfícies artificials ja que trobem províncies on aquest duplica la mitjana espanyola, com seria el cas de Castelló, Alacant o Huelva (totes elles amb un creixement per damunt del 40% en el període 1987-2000).

de transport i els seus equipaments associats, la superfície dels quals ha experimentat un enorme creixement en els últims anys.

4) Finalment, no s'ha de menysvalorar el paper exercit pels increments superficials de les zones industrials i comercials que han mantingut una dinàmica expansiva gens menyspreable.

Si ens centrem en el primer dels arguments assenyalats, potser el més determinant a l'hora d'explicar la configuració històrica i l'evolució recent de l'activitat turística als litorals mediterrani i sud-atlàntic espanyols, convé subratllar que estem davant d'un model turístic de caire immobiliari marcat on «la lògica dominant es basa en la construcció d'allotjament mitjançant nous desenvolupaments residencials» (Vera, 2005: 97).

Les dades sobre construcció de vivendes d'ús turístic en les comunitats autònomes del litoral mediterrani i de les illes en l'última dècada no fan més que confirmar els plantejaments esmentats ja que entre 1991 i 2003 es van crear prop de 8 milions de places d'oferta no reglada d'allotjament, enfront de 700.000 places reglades. I les dades més recents no semblen apuntar un canvi de tendència sinó que més bé reforcen aquesta dinàmica, tal i com ho demostra el fet que en la primera meitat d'aquesta dècada s'executaren més de 200.000 vivendes a l'any en aquestes mateixes CC.AA. (Exceltur, 2005: 44).

Però si el desenvolupament urbanístic i l'activitat constructiva a la costa han mostrat ritmes desenfrenats, resulten encara més preocupants les perspectives de creixement futur existent que amenacen triplicar l'oferta actual d'allotjament si s'arriben a edificar els sòls urbans vacants i es compleixen les previsions de desenvolupament residencial per als sòls urbanitzables. Això suposaria passar dels més de 13 milions de places que existien l'any 2005 a una xifra pròxima als 40 milions de places en l'horitzó de l'any 2015.

En conseqüència, en la major part del litoral turístic espanyol s'observa una situació caracteritzada pel ritme elevat d'urbanització del sòl, el domini inqüestionable del negoci immobiliari i la construcció desmesurada de vivendes d'ús turístic, fenòmens que de vegades han anat associats a operacions de legalitat dubtosa. Tot això posa de manifest riscos seriosos de colmatació urbanística del litoral, la qual cosa comporta conflictes territorials importants, la degradació mediambiental de bona part de les destinacions i la seua pèrdua d'atractiu progressiva per a la demanda més qualificada.

El model de desenvolupament turístic esbossat, de base fonamentalment immobiliària i de caràcter marcadament residencial, presenta com una de les seues característiques més destacables el seu fort desequilibri, en termes d'oferta, a favor de l'allotjament no reglat en contrast amb l'escàs pes relatiu de l'oferta reglada.⁸ Aquest fet, assumit amb normalitat i fomentat per la immensa majoria dels municipis litorals, genera importants interrogants en relació a la seua idoneïtat com a model de desenvolupament turístic a mig i llarg termini, sobretot si es comparen els efectes socioeconòmics i els impactes territorials i mediambientals que produeixen l'un i l'altre tipus d'oferta (Fernández Tabales i Mendoza, 2007: 142-145).

⁸ De fet, el nombre de places en vivendes d'ús és 5 vegades major que el de places d'oferta reglada en les CC.AA. del litoral mediterrani i de les illes. Així, segons dades de l'INE, en l'any 2001 existien 1,5 milions de places en hotels i assimilats en aquestes CC.AA. enfront de més de 7,5 milions de places en vivendes d'ús turístic. En estudis posteriors com el d'Exceltur (2005: 71-78) les dades oferides parlen de 9,1 milions de places residencials-turístiques enfront de 2,2 milions de places reglades.

Sense detriment que aquest tema pugui ser analitzat de forma més profunda en una altra investigació, es pot avançar que la creació de riquesa i d'ocupació per part de l'oferta no reglada d'allotjament és molt menor que en el cas de l'oferta reglada, de la mateixa manera que els impactes territorials i mediambientals negatius produïts pel model residencial són sovint superiors als generats per l'oferta reglada.⁹

En aquestes circumstàncies resulta paradoxal que els municipis litorals aposten sense objeccions per un model turístic de caire immobiliari i orientació residencial, la qual cosa només pot ser entesa en vista dels problemes financers que afecten els municipis espanyols en general i als turístics en particular, i en funció de les expectatives econòmiques que fins fa poc de temps generaven el negoci de la construcció i de la venda de vivendes a la costa. Així, l'urbanisme s'ha convertit en el principal instrument financer dels municipis turístics litorals (genera entre el 30% i el 70% del total dels seus ingressos) de forma que en els més colmatats quasi el 70% dels ingressos procedeixen de l'IBI, mentre que en els municipis en fase de creixement destaquen altres conceptes de caire urbanístic (licències urbanístiques, aprofitaments urbanístics, impost d'instal·lacions, construccions i obres —ICIO—, alienacions del patrimoni municipal de sòl, etc.) (Exceltur, 2005: 97-102).

En els municipis turístics dels litorals mediterrani i sud-atlàntic tot això es concreta en una política urbanística basada essencialment en la contínua classificació de sòls urbanitzables i en el plantejament incessant de nous projectes immobiliaris i turístics. Aquesta opció de marcat caràcter desenvolupista es recolza sovint en la introducció d'importants modificacions al planejament (reclassificacions i requalificacions) i en la firma de convenis urbanístics amb els propietaris dels sòls afectats per a facilitar el desenvolupament de les noves actuacions. Aquest instrument, que en els seus orígens tenia un caràcter excepcional, s'ha convertit en la forma habitual de procedir en matèria urbanística en els ajuntaments. D'altra banda, no es pot obviar que aquestes polítiques s'han vist afavorides a més a més per l'existència d'una legislació del sòl molt permissiva (Llei 6/1998, de 13 d'abril, sobre règim del sòl i valoracions) i per l'absència o debilitat normativa dels instruments d'ordenació del territori.

En definitiva i per a reprendre l'argument inicial d'aquest epígraf, es pot afirmar que hem assistit recentment a una etapa de creixement imparable de la urbanització i l'activitat constructiva en la major part del litoral espanyol, amb la consolidació i identificació d'un model de desenvolupament turístic de caràcter immobiliari marcat i orientació residencial clara, amb les disfuncions socioeconòmiques, territorials i mediambientals que això implica. Un bon exemple d'aquest model seria la proliferació de camps de golf vinculats a operacions residencials en els municipis costaners o, per dir-ho d'una manera més precisa, la proliferació de desenvolupaments residencials que utilitzen el golf com a pretext per a justificar la seua conveniència i com a reclam promocional per a afavorir la seua comercialització.

⁹ Estudis de reconeguda solvència, com l'àmpliament esmentat Exceltur, estimen que cada plaça reglada genera un VAB total (directe més arrossegament) onze vegades superior al que produeix cada plaça residencial, mentre que en termes de creació de feina (directe més indirecte) la relació es d'u a deu (Exceltur, 2005: 145). Per una altra part, pel que fa als impactes territorials i mediambientals d'un i d'un altre tipus d'oferta, es pot constatar que les vivendes d'ús turístic de les CC.AA. del litoral mediterrani i de les illes consumeixen a l'any el doble d'aigua i energia que l'oferta reglada d'allotjament, mentre que generen el doble de residus i emissions de CO₂, tot això sense considerar el consum de sòl que sens dubte és molt major en el cas de les vivendes (Exceltur, 2005: 80-81).

No convé oblidar que d'aquesta cultura desenvolupista participen agents diversos i poderosos, com els promotors immobiliaris, els polítics locals o les classes mitjanes urbanes, que alimenten un “cercle viciós” d'on resulta difícil escapar,¹⁰ ja que les pressions del mercat immobiliari i les expectatives econòmiques generades per l'activitat constructiva han sigut molt importants i, al mateix temps, les necessitats financeres dels municipis turístics són apressants, per tant no els resulta fàcil detenir les inèrcies existents i replantejar el seu model de desenvolupament urbanístic i turístic.

5. Els espais turístics emergents: una oportunitat perduda per a la reorientació del model turístic del litoral?

No hi ha dubte que els espais turístics emergents, que majoritàriament es troben en ple procés de desenvolupament del seu sistema turístic o simplement presenten importants expectatives de creixement (i per tant encara ofereixen un marge ampli de maniobra des del punt de vista territorial i sectorial), constitueixen una magnífica oportunitat per a posar en pràctica els principis i criteris en què es basa el nou model turístic que es postula per al litoral, un model que persegueix essencialment la qualificació, la diversificació, la diferenciació i la sostenibilitat de les destinacions.

Aquest plantejament és especialment vàlid per als àmbits litorals que no van participar en les primeres etapes del desenvolupament turístic espanyol o que ho van fer de forma molt atenuada, de la mateixa manera que també pot ser aplicable a aquelles zones que van veure truncades les seues previsions de creixement per diversos motius i que dècades més tard han tornat a adquirir protagonisme com a conseqüència del plantejament de nous projectes urbanístics i turístics. En teoria, tots aquests espais conformen un camp de proves ideal per a experimentar amb models de desenvolupament turístic diferents del tradicional ja que ofereixen importants avantatges comparatius i competitius enfront de les destinacions consolidades o madures.

- Solen presentar un millor nivell de conservació dels seus valors paisatgístics i mediambientals i, per tant, compten amb recursos importants per a plantejar un desenvolupament turístic qualitativament distint, més equilibrat, menys impactant.

- Disposen d'informació àmplia sobre experiències de desenvolupament turístic prèvies, tant des del punt de vista dels èxits obtinguts per les esmentades experiències com des de l'òptica de les disfuncions i els conflictes observats.

- A més, no s'han vist obligats a realitzar grans esforços de reconversió turística a partir dels anys vuitanta per a adaptar-se a les exigències del nou escenari turístic i en conseqüència poden dirigir la major part dels seus esforços a plantejar un desenvolupament turístic menys condicionat per les herències del passat.

¹⁰ L'expressió “cercle viciós” fa referència a les necessitats permanents de finançament dels municipis turístics per a atendre les seues obligacions en termes de construcció d'infraestructures, creació d'equipaments i prestació de serveis, problema que se sol resoldre a curt termini mitjançant l'aposta per la urbanització de sòls nous i el creixement residencial, la qual cosa aporta ingressos importants a curt termini als municipis. Però al mateix temps aquests desenvolupaments urbanístics implicaran noves càrregues i obligacions per als municipis que requeriran més recursos financers per a atendre-les i que novament acudiran als processos d'urbanització i de desenvolupament constructiu per a obtenir-les.

Però, malgrat els arguments exposats, tot sembla indicar que s'està desaprofitant una oportunitat magnífica i que els espais turístics emergents del litoral espanyol no estan prenent en consideració les lliçons que els ofereix el passat. Les dades sobre urbanització del litoral i construcció de vivendes posen en evidència que els majors creixements relatius s'han produït precisament en determinats àmbits litorals considerats emergents des del punt de vista turístic,¹¹ amb la qual cosa es constata la inexistència d'una avaluació crítica de les lògiques de funcionament i els problemes advertits en les destinacions més madures, de manera que es tendeix a la reproducció d'esquemes d'actuació pretèrits i es dilapida la possibilitat de reorientar el model turístic cap a direccions més interessants i sostenibles (Prats, 2003).

La veritat és que, malgrat els problemes identificats en el model tradicional de desenvolupament turístic del litoral i malgrat el preocupant diagnòstic establert i admés àmpliament sobre aquest, els espais turístics emergents no acaben d'apostar per un canvi de model, sinó que adopten una estratègia que, encara que contempla iniciatives de qualificació, diversificació o diferenciació, segueix recolzant-se àmpliament en els mecanismes de producció propis del sector immobiliari-turístic. Això es deu, en primer lloc, a la fase en què es troben aquests espais en relació al cicle de vida de les destinacions, una fase clarament expansiva que encara suggereix un marge ampli de creixement abans d'aproximar-se a la saturació i a la consegüent desqualificació turística; de la mateixa manera que també s'explica en funció de la rendibilitat socioeconòmica a curt termini que fins fa poc oferia el model immobiliari-turístic (inversions, ocupació, ingressos municipals, etc.), fet que feia difícil que els municipis desestimaren aquesta opció de creixement.

En aquest context, es podria afirmar que molts espais turístics emergents del litoral espanyol adopten una estratègia de desenvolupament dual que posa en relleu una certa actitud conservadora i un interès per diversificar riscos.

- D'una banda s'observa una dinàmica continuïsta respecte al model de desenvolupament turístic tradicional tal i com ho demostren les dades sobre urbanització del sòl i la contínua aparició de nous projectes immobiliari-turístics. Aquesta és, sens dubte, l'aposta per allò segur, pel model conegut, pels resultats a curt termini, a més de ser l'opció que permet aconseguir més ràpidament una massa crítica d'oferta suficient per a guanyar presència als mercats.

- D'altra banda hi ha iniciatives de renovació del model que tendeixen a la diversificació de l'oferta, la qualificació de les destinacions, la seua singularització o la millora de la sostenibilitat, però cal assenyalar que són poques les que realment suposen una ruptura total respecte al model tradicional. És més, bona part d'aquestes iniciatives no comporten canvis estructurals sinó que apareixen associades a operacions urbanístiques i immobiliàries que constitueixen exemples avançats del model de desenvolupament turístic tradicional (com és el cas de moltes operacions turístiques centrades en el golf o les activitats nàutiques). En conseqüència, es tracta d'iniciatives turístiques que introdueixen certes novetats i, en alguns casos, millores qualitatives respecte a situacions anteriors però que no deixen de basar-se en la seguretat i la rendibilitat econòmica que fins fa ben poc els proporcionava el negoci immobiliari.

¹¹ Així s'observa que, a nivell autonòmic, els processos més intensos d'urbanització del litoral s'han produït en la Regió de Múrcia (amb un creixement d'aquest tipus de sòls superior al 60% entre els anys 1987 i 2000, el doble de la mitjana espanyola), mentre que a nivell provincial destaquen els casos de Castelló (46%) o Huelva (44%) (Observatorio de la Sostenibilidad en España, 2006).

En definitiva, sembla que el model de desenvolupament immobiliari-turístic ha sigut fins ara el predominant en els litorals mediterrani i sud-atlàntic espanyols, tant en les destinacions consolidades com en els nous espais emergents, tal i com es dedueix de la proliferació de nous desenvolupaments residencials en la majoria de les àrees d'expansió turística. Açò posa de manifest que la cultura desenvolupista continua tenint plena vigència en les nostres costes, de manera que els creixements urbanístics recents i previstos podrien provocar la colmatació pràctica de tot el litoral no protegit, a més de reforçar un model turístic caracteritzat per la massificació, la insostenibilitat, la indiferenciació i l'escassa qualitat de les destinacions en un sentit integral.

De tota manera, tampoc s'ha d'oblidar que hi ha iniciatives noves realment interessants i que apunten a un canvi de model; es tracta de propostes o actuacions que tracten de fer efectius els nous plantejaments de desenvolupament turístic ja assenyalats i que posen en relleu la dialèctica existent entre renovació i continuisme en molts àmbits turístics del litoral espanyol, dialèctica que fins al moment sembla haver-se inclinat en favor de la intensificació del model de desenvolupament turístic dominant des de mitjan segle xx.

6. Conclusions

Per a concloure es pot assenyalar que les grans transformacions que s'aprecien en l'escenari turístic actual i que afecten tant la demanda com l'oferta i els agents d'intermediació no són alienes a les destinacions turístiques dels litorals mediterrani i sud-atlàntic espanyols, que reaccionen de manera diversa davant dels nous desafiaments que es plantegen.

D'aquesta manera observem com hi ha destinacions que adopten una actitud que podria ser qualificada com a continuista i que està dirigida al reforçament del model de desenvolupament turístic dominant al nostre litoral des dels anys seixanta, un model caracteritzat essencialment per la contínua classificació de nous sòls urbanitzables, el protagonisme de l'activitat immobiliària i de l'oferta residencial-turística (almenys fins fa poc de temps), la dependència econòmica dels municipis respecte a l'urbanisme, i la repetició indiscriminada de dissenys urbanístics i arquitectònics.

Però no tot són trets de permanència en els litorals mediterrani i sud-atlàntic espanyols, sinó que també s'observa l'existència de destinacions que opten pel canvi i per la reorientació del model turístic tradicional, tal i com es desprén de les iniciatives de renovació i requalificació urbanística, de modernització dels establiments turístics, d'incorporació de nous productes recreatius i d'oci a les destinacions, d'introducció de mesures orientades a augmentar la sostenibilitat, o d'implementació de noves fórmules de planificació i gestió turístiques.

Finalment caldria fer una breu referència als àmbits litorals emergents, aquells que encara no han aconseguit un grau elevat de consolidació territorial i comercial i que, per tant, encara compten amb un marge ampli de maniobra pel que fa a la seua configuració espacial i sectorial. En els primers anys de la dècada actual no sembla que el camí seguit per aquests espais s'haja dirigit cap a un canvi de model turístic, sinó que més bé han optat per la repetició i, en tot cas, pel *maquillatge* del model dominant, la qual cosa planteja dubtes raonables sobre el futur a mig i llarg termini d'aquests àmbits, a més del present incert que afecta els desenvolupaments immobiliari-turístics executats en els últims anys com a conseqüència de l'agreujament de la crisi econòmica global.

BIBLIOGRAFIA

- AGARWAL, S. (2002): «La reconversión del turismo costero. El ciclo de vida del destino costero», *Annals of Tourism Research en Español*, 4, 1, 1-36.
- ANTÓN CLAVÉ, S. (2004): «De los procesos de diversificación y cualificación a los productos turísticos emergentes. Cambios y oportunidades en la dinámica reciente del turismo litoral», *Papeles de Economía Española*, 102, 316-333.
- BIANCHI, R. (2004): «Tourism restructuring and the politics of sustainability – a critical view from the periphery», *Journal of Sustainable Tourism*, 12, 6, 495-529.
- EXCELTUR (2005): *Estudio de los impactos socioeconómicos, ambientales y sobre el empleo del actual modelo de desarrollo turístico español del litoral mediterráneo, Baleares y Canarias*, Madrid, Área de Estudios e Investigaciones de Exceltur en colaboración con Deloitte.
- FERNÁNDEZ TABALES, A. (2008): «La invención de nuevos lugares turísticos», dins ANTÓN CLAVÉ, S. i F. GONZÁLEZ REVERTÉ (coords.): *A propósito del turismo. La construcción social del espacio turístico*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya, 185-206.
- FERNÁNDEZ TABALES, A. i A. MENDOZA (2007): «La actividad turística en el territorio andaluz. Establecimiento de indicadores, distribución y evolución de los mismos», *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 44, 117-146.
- INSTITUTO DE ESTUDIOS TURÍSTICOS (diversos anys): *Balance del turismo en España*, Madrid, Secretaría General de Turismo, Ministerio de Industria, Comercio y Turismo.
- IOANNIDES, D. i K. DEBAGGE (1998): «Neo-fordism and flexible especialization in the travel industry», dins IOANNIDES, D. i K. DEBAGGE (eds.): *The economic Geography of the tourist industry*, Londres, Routledge, 99-122.
- IVARS BAIDAL, J.A. (2003): «Política local y gestión de espacios turísticos», dins SANTOS SOLLA, X. (ed.): *La geografía y la gestión del turismo*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 17-55.
- LÓPEZ OLIVARES, D. i altres (2005): «Cambios y transformaciones en el actual modelo turístico de España», *Annals of Tourism Research en Español*, 7, 2, 423-446.
- LÓPEZ PALOMEQUE, F. (1999): «Política turística y territorio en el escenario del cambio turístico», *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 28, 23-38.
- OBSERVATORIO DE LA SOSTENIBILIDAD EN ESPAÑA (2006): *Cambios de ocupación del suelo en España. Implicaciones para la sostenibilidad*, Madrid, Ministerio de Medio Ambiente, Fundación Biodiversidad y Fundación Universidad de Alcalá, OSE.
- PERELLI DE AMO, O. (2002): «Ordenación territorial y turismo», *Revista Economistas, Un nuevo escenario para el turismo*, 92, 55-66.
- PRATS PALAZUELO, F. (2003): «Crisis y revisión del modelo turístico en el litoral español», *El País*, 21 de juny de 2003.
- SANTOS PAVÓN, E. (2008): *El desarrollo turístico del litoral de Huelva: factores, procesos y conflictos territoriales en un espacio turístico emergente*, Tesis Doctoral, Sevilla, Consejería de Turismo, Comercio y Deporte de la Junta de Andalucía.
- VERA REBOLLO, J.F. (2005): «El auge de la función residencial en destinos turísticos del litoral mediterráneo: entre el crecimiento y la renovación», *Papers de Turisme*, 37-38, 95-114.
- VILLAR LAMA, A. (2006): *Dinamismo de los paisajes andaluces y proceso de urbanización. Los campos de golf* (trabajo de investigación de doctorado), Sevilla, Departamento de Geografía Física y AGR de la Universidad de Sevilla.
- WILLIAMS, A. i A. MONTANARI (1995): «Introduction tourism and economic restructuring in Europe», dins MONTANARI, A. i A. WILLIAMS (eds.): *European Tourism: Regions, Spaces and Restructuring*, John Wiley and Sons Ltd., 1-15.